

β'. Ἱστορισμός.—Ἡ ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν διαμορφώνεται ἀνάλογα μὲ τὴν ψυχικὴ δύναμη, ποὺ κατορθώνουν σὲ κάθε στιγμή νὰ βάζουν σ' ἐνέργεια. Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια τῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀποκρυσταλλώνεται σύμφωνα μὲ ψυχολογικοὺς καὶ κοινωνιολογικοὺς νόμους σὲ ὠρισμένες μορφές, ποὺ μ' ἓνα γενικὸ ὄνομα τις ὀνομάζομε ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Γλῶσσα, θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, ἠθικὲς ἰδέες, κοινωνικὰ καὶ πολιτειακὰ καθεστῶτα, δίκαιο, ἦθη καὶ ἔθιμα, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, τέχνη, εἶναι οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τῶν ἀξιῶν αὐτῶν. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀντιδρῶν σ' αὐτὰ οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἄτομα, μπαίνουντας στὸν κύκλο τῆς ἠθικῆς κρίσης τῶν ἀνθρώπων γίνονται ἐπίσης ἀξίες ἱστορικῆς.

Στὴ δημιουργία τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ οὔτε ὅλοι οἱ λαοὶ οὔτε ὅλες οἱ ἐποχὲς εἶναι ὅμοιες. Γιατὶ κάθε λαὸς ἀνάλογα μὲ τὴ φυσιολογικὴ του ἰδιοσυστάσια καὶ τὴν ψυχικὴ του δυναμικότητα, ἀνάλογα μὲ τις ἐπιδράσεις τοῦ φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος, ἀνάλογα μὲ τις ἱστορικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς του εἶναι λιγώτερο ἢ περισσότερο δημιουργικὸς. Ἡ περνᾷ τὴ ζωὴ του μᾶλλον μὲ παθητικὴ στασιμότητα διατηρώντας παλιὰς ἀξίες κληρονομημένες ἀπὸ τοὺς προγόνους ἢ παρμένους ἀπὸ ξένους λαοὺς, ἢ δημιουργεῖ νέες μορφές προσαρμόζοντας διαρκῶς τὴ ζωὴ του μὲ τοὺς νέους ὄρους, ποὺ φέρνει ἢ ἀδιάκοπη ροὴ τῆς ἱστορίας, σπρωγμένος ἀπὸ τὸ ἐνστικτο, ποὺ ζητᾷ πάντα μέσα στὸ νέο τὸ τελειότερο καὶ καλύτερο.

Καὶ κάποιοι λαοὶ σὲ ὠρισμένες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας τους φτάνουν σὲ τέτια ἀρτιότητα ὡς πρὸς μερικοὺς ἢ καὶ ὅλους τοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ οἱ μεταγενέστεροι ἄνθρωποι τις θεωροῦν ὡς τὸ τέλειο καὶ ἀνυπερέβλητο, τοὺς δίνουν ἀπόλυτη καὶ μόνιμη ἀξία. Εἶναι οἱ κλασικὲς ἐποχὲς. Καὶ μέσα σ' αὐτὲς ξεχωρίζει γιὰ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ἀπλότητα, γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ τὴν κλασικοποίηση πολλῶν μαζὶ ἀντιπροσωπευτικῶν ἀξιῶν ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ δημιουργία.

Ἔτσι ἡ Ἀθήνα στὸν Ε' αἰῶνα ὑψώνεται ἀκτινοβόλα κορυφὴ μέσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία.

Τί γίνονται λοιπὸν οἱ ἀξίες αὐτὲς τοῦ πολιτισμοῦ; Ποιὰ σημασία ἔχουν γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἀνθρώπους; Πῶς μποροῦν νὰ ἔχουν ἐπίδραση στὴ ζωὴ τους καὶ στὴ δημιουργικὴ τους ἐργασία;

Ἡ ἱστορικὴ παρατήρηση μᾶς δείχνει πῶς ἓνα μέρος ἀπὸ τις ἀξίες αὐτὲς περνοῦν ὑποσυνείδητα στὴ ζωὴ τῶν μεταγενέστερων καὶ δια-

τηροῦν τὴ ζωτικὴ τους δύναμη, ἄρα κανονίζουν κι αὐτὲς ὡς πνευματικὰ ἢ ἠθικὰ ἐλατήρια τὴν ἐνέργεια τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ὑποσυνείδητη αὐτὴ ἐπιβίωση τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ γίνεται μόνο με συνέχεια ἱστορικὴ καὶ ὄχι ἀλματικά, εἶναι κληρονομιά, ποὺ περνᾷ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ὅλως διόλου ἀμετάβλητες φυσικὰ δὲ μένουν. Καὶ μόνο ἐπειδὴ συνυπάρχουν με ἄλλες ἀξίες νέες, ἀνώτερες ἢ κατώτερες ἀδιάφορο καὶ δὲν ἔχουν φυσικὰ τὴν πρωτογονὴ τους δύναμη, παρουσιάζονται με περισσότερο ἢ λιγώτερο παραλλαγμένη συνθετικὴ ποιότητα. Ἔτσι λ. χ. περνοῦν στοὺς μεταγενέστερους ὡς ἄμεση κληρονομιά πνευματικὴ καὶ χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια γλωσσικοὶ τύποι, θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες, ποιητικοὶ καὶ λογοτεχνικοὶ τύποι, μουσικά, ἀρχιτεκτονικά, γλυπτικά, βιοτεχνικὰ μοτίβα καὶ γενικὰ ἐκφραστικὲς μορφὲς καὶ τεχνικὰ μέσα. Καὶ ὡς ἄμεση ἠθικὴ κληρονομιά πάλι ἦθη καὶ ἔθιμα, μορφὲς κοινωνικῶν καὶ πολιτειακῶν σχέσεων, δικαιολογικὲς ἀντιλήψεις, γνωμικὰ καὶ παροιμίαι. Ὁ θρύλος, ἡ παράδοση, τὸ παραμῦθι, τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι εἶναι ξεχωριστοὶ τύποι, ποὺ μεταφέρουν τίς ἀξίες τοῦ παρελθόντος χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια. Αὐτὲς οἱ ἄμεσα κληρονομημένες ἀξίες ἀποτελοῦν τὸ συντηρητικὸ θεμέλιο κάθε πολιτισμοῦ καὶ τὸ γνησιώτερο δεσμὸ με τὸ παρελθόν του. Ἀνάλογα τώρα με τὴ δύναμη κάθε λαοῦ καὶ τίς ἱστορικὲς του περιπέτειες ἢ ἐκφυλίζονται καὶ χάνονται σιγὰ σιγὰ, ἢ διατηροῦνται ἀμετάβλητες γιὰ αἰῶνες, ἢ μετουσιώνονται στὶς νέες ἀξίες ποὺ δημιουργεῖ ὁ ζωντανὸς λαός, ἀδιάφορο ἂν οἱ νέες ἀξίες ἀπόλυτα κρινόμενες εἶναι ἀνώτερες ἢ κατώτερες.

Ἔτσι ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τίς ἀξίες ποὺ δημιούργησε ἓνα μέρος νεκρώθηκε σχετικὰ γρήγορα. Σ' αὐτὸ ἀνήκουν τὰ πολιτειακὰ καθεστῶτα καὶ πρὸ πάντων τὸ δημοκρατικὸ πολιτευμα τῶν Ἀθηναίων, οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις, ἢ καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Ἄλλο μέρος διατηρήθηκε καὶ ἔμεινε σὰ ζώπυρο μέσα στὶς νεώτερες ἀξίες καὶ με ὅλη τὴν τεράστια ἀλλαγὴ, ποὺ ἔφερε τὸ πέρασμα χιλιετηρίδων, τίς βρίσκει κανεὶς ἐξετάζοντας βαθύτερα στὶς σημερινὲς ἀκόμη μορφὲς τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὲς ἀνήκει πολὺ μέρος ἀπὸ τοὺς γλωσσικοὺς τύπους καὶ τὴ γλωσσικὴ ἐκφραση, ἦθη, ἔθιμα καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις, ἀκόμη καὶ μερικὲς θρησκευτικὲς ἰδέες σκεπασμένες κάτω ἀπὸ νέο ἔνδυμα.

Ἄλλο μέρος τέλος ἐξελίχτηκε σιγὰ σιγὰ, μετουσιώθηκε σὲ νέες ἀξίες, ἔδωκε τὰ σπέρματα γιὰ νέες μορφὲς καὶ πρόοδο. Καὶ ἐδῶ

βρίσκομε πάλι τὴ γλῶσσα καὶ ἀκόμη ἠθικὲς ἰδέες, τὴ φιλοσοφία, μερικὲς τεχνικὲς μορφές.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἄμεση αὐτὴ μετάδοσι καὶ ἐπιβίωσι τῶν ἀξιών, ποὺ καθὼς εἶπαμε γίνεται χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια, ἔχομε τὴ συνειδητὴ προσπάθεια νὰ ξαναφέρουν, νὰ συντηρήσουν καὶ νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὶς ἀξίες τοῦ παρελθόντος.

Τὸ δεύτερο τοῦτο εἶδος τῆς ἐπιβίωσις, ποὺ στηρίζεται στὴ μελέτη καὶ ἐπίγνωσι τῶν περασμένων ἀποτελεῖ τὸν ἱστορισμό.

Ὁ ἱστορισμὸς διαφέρει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἱστορία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν, ὡς καθαρὴ γνῶσις, ἔχει διακοσμητικὴ μόνον καὶ ἔμμεση σημασία γιὰ τὴ ζωὴ, οὐσιαστικὴ σημασία ἔχει ὁ ἱστορισμὸς, ἢ συνειδητὴ δηλαδὴ προσπάθεια γιὰ νὰ διατηρηθοῦν οἱ ἀξίες τοῦ παρελθόντος ὡς ἀπόλυτες, ἢ γιὰ νὰ μετουσιωθοῦν καὶ νὰ γίνουν σπέρματα νέας ζωῆς.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ σπάνια γίνεται μὲ ἄμεση χρονικὴ συνέχεια. Συνήθως πρέπει νὰ περάσουν κάμποσα χρόνια, νὰ δημιουργηθῇ κάποια ἀπόστασι ἀπὸ τὸ παρελθόν, νὰ ξεχωριστοῦν οἱ ἀξίες τοῦ ἀπὸ τὸ μεγάλο ρεῦμα τῆς σύγχρονης ζωῆς, νὰ πάρουν ἰδιαίτερη καθαρὰ διαγραμμένη μορφή καὶ νὰ ἐκτιμηθοῦν ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πολὺ ἢ λίγο ἀπόλυτα. Φανερό εἶναι πῶς τέτια σημασία δίνεται πρὸ πάντων σ' ἐκεῖνες τὶς μορφές τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔχουν καὶ οὐσιαστικὰ ἀνώτερη ἀξία, δηλαδὴ στὶς κλασικὲς ἐποχές. Τὸ ξαναγύρισμα σ' αὐτὲς ἢ ἐνατένισι πρὸς ἓνα μεγάλο παρελθόν, παίρνει μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὀλοένα μεγαλύτερη σημασία.

Ἐδῶ καθὼς εἶπαμε δὲ χρειάζεται ἄμεση συνέχεια. Αἰῶνες μπορεῖ νὰ περάσουν μὲ στασιμότητα ἢ μὲ διαφορετικὴ ἐξέλιξι καὶ ἔξαφνα ἔρχεται ἓνα ξύπνημα καὶ μιὰ ἀνάγκη φωτισμοῦ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Γι' αὐτὸ οἱ κλασικὲς ἐποχές ἔχουν γενικὰ ἀνθρώπινη σημασία. Λαοὶ ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σκότη τῆς πρωτόγονης ζωῆς τοὺς στρέφουν τὰ μάτια πρὸς αὐτὲς, σὰ σὲ ἥλιο προωρισμένο νὰ ξεδιαλύνῃ τὰ σκότη.

Καὶ κάθε στιγμὴ πάλι, ποὺ οἱ σύγχρονες ἀξίες κλονίζονται καὶ περνοῦν κάποια κρίσι, τὸ συνειδητὸ ξαναγύρισμα πρὸς τὸ παρελθόν ἔρχεται νὰ τὶς στηρίξῃ ἢ ν' ἀποτελειώσῃ τὸ γκρέμισμά τοὺς καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὶς νέες ἀξίες, ποὺ θὰ γεννηθοῦν ἀπὸ τὴν κρίσι αὐτὴ.

Μὰ εἶναι πάντα τὸ συνειδητὸ αὐτὸ ξαναγύρισμα πρὸς τὶς ἀξίες τοῦ παρελθόντος γόνιμο; Συντελεῖ πάντα στὴ διαμόρφωσι, στὸ κανονικὸ ξετύλιγμα, στὴν πρόοδο τῆς σύγχρονης ζωῆς. Ἡ μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ ἐπικίνδυνον, νὰ φέρῃ σταμάτημα, νὰ δώσῃ εἰκονικὸ στήριγμα καὶ

ψεύτικη λάμψη σὲ κουρασμένους λαούς, νὰ εἶναι ἔκφραση ἀδυναμίας καὶ ὄχι δημιουργικῆς ὁρμῆς, νὰ εἶναι στασιμότητα καὶ ὄχι πρόοδος, ἀκίνησια θανάτου καὶ ὄχι σπαρτάρημα νέας ζωῆς; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ βρίσκομε τὴν ἀπάντησιν ἂν ἐξετάσωμε τίς διάφορες ἐποχὲς καὶ μορφές τοῦ ἱστορισμοῦ, ὅπως παρουσιάστηκε στοὺς διάφορους λαούς.

Ἡ ἱστορικὴ παρατήρησις μᾶς δείχνει, πῶς καὶ ὁ ἱστορισμὸς καὶ ἡ οὐσιαστικὴ του σημασία γιὰ τὴ ζωὴ δὲν εἶναι ἑνὸς εἴδους. Ἡ συνειδητὴ στροφὴ καὶ προσκόλλησις στὸ παρελθὸν ὑπῆρξε γιὰ λαούς πολλοὺς καὶ γιὰ αἰῶνες πολλοὺς τὸ νεκροσάβανο τῆς ζωῆς. Λαοὶ ἐξαντλημένοι, λαοὶ ποὺ ἔχασαν τὴ δημιουργικὴ τους δύναμιν, ἔμειναν μὲ πείσμα προσκολλημένοι σὲ ἀποκρυσταλλωμένες ἀξίες, ποὺ μιὰ φορὰ φορὰ δημιούργησαν οἱ ἴδιοι ἢ πήραν ἐν μέρει ἀπὸ ἄλλους. Καὶ ἀφῆσαν τὴ ζωὴ τους νὰ γίνῃ φτωχὴ, ἀχρωμάτιστη, ταπεινὴ μαζί μ' αὐτές. Νικῆθησαν στὴ σύγκρουσίν τους μὲ ἄλλους, ἔπεσαν στὴν ἀφάνεια ἢ ἔμειναν σὲ παράμερην στασιμότητα.

Οἱ ἀνατολικοὶ λαοί, οἱ Κινέζοι, οἱ Ἰνδοί, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Πέρσες, οἱ Ἀραβες μᾶς δίνουν χτυπητὰ παραδείγματα. Μὰ καὶ οἱ δυτικοὶ λαοὶ σὲ ὠρισμένες ἐποχὲς ἢ σὲ ὠρισμένες μορφές τῆς ζωῆς τους μᾶς δίνουν ἐπίσης δείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ ἱστορισμοῦ. Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ μεσαιωνικὴ λατινικὴ Εὐρώπη, πρὸ πάντων ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία, τὴ λογοτεχνία, τὴν ἐπιστήμην, τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ καθεστῶτα καὶ τὸ δίκαιο, μᾶς παρουσιάζουν μιὰ μακρόχρονη στασιμότητα μὲ χαρακτηριστικὴ δουλεία σὲ τύπους κληρονομημένους ἀπὸ τὰ περασμένα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι βλέπομε τὴν ἐπιστροφή πρὸς τὸ παρελθὸν νὰ δίνῃ νέες κατευθύνσεις στὸ παρὸν, νὰ χρησιμεύῃ σὰν σπόρος γιὰ νέες ιδέες, νὰ χαρακτηρίζεται ὡς ἀληθινὴ ἀναγέννησις. Ἔτσι στὴ δυτικὴ Εὐρώπη τὸ ΙΕ' καὶ ΙΣ' αἰῶνα ἡ μελέτη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος βοηθεῖ τὸ ἀνθίσμα τῶν λογοτεχνιῶν, τῶν τεχνῶν, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ δυναμώνει τὴ βαθμιαία ἐξέλιξιν νέων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν καθεστώτων.

Καὶ στὰ ΙΗ' αἰῶνα στὸ τέλος νέα πάλι στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα βοηθεῖ τὸ ἀποκρυστάλλωμα ἑνὸς ἐθνικοῦ κλασικισμοῦ πρὸ πάντων στὴ Γερμανία καὶ διαμορφώνει τὰ ὑψηλὰ ἰδανικὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ποὺ βρίσκουν τὴν ἔκφρασίν τους στὴ λογοτεχνία, μὰ καὶ χύνονται καὶ στίς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, τονώνουν τὴν πεποίθησιν τοῦ ἀτόμου στὸν ἑαυτό του καὶ βοηθοῦν τὸ νεώτερον πολίτη νὰ μορφώσῃ τὴ συνείδησιν τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων του. Καὶ στὰ

μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ὕστερ' ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς ρωμαντικῆς φιλοσοφίας νέα στροφή πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπίγνωση τῶν περασμένων δυναμώνει τὴν κρίση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, τοῦ πλαταίνει ὅσο ποτὲ πρὶν τὴν πραγματικότητα, ἐπομένως καὶ τὴ ζωὴ.

γ'. *Μορφὲς τοῦ ἱστορισμοῦ* — Ἔτσι λοιπὸν μᾶς παρουσιάζεται ὁ ἱστορισμὸς πολύμορφος στὴν οὐσία του καὶ στ' ἀποτελέσματά του.

Συστηματοποιώντας ὁμοίως τὶς μορφές του μποροῦμε νὰ διακρίνωμε δύο κύρια εἶδη του:

Τὸ πρῶτο εἶδος τὸ χαρακτηρίζομε ὡς αὐτούσια μεταφορὰ καὶ μίμηση ἀξιῶν.

Τὸ δεύτερο εἶδος μετουσίωση ἀξιῶν.

Στὴν πρώτη μορφή τοῦ ἱστορισμοῦ κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα, ὅτι κάποτε σὲ μιὰ ὠριμένην ἐποχὴ ὡς πρὸς ὠρισμένες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ ἢ καὶ γενικὰ ὡς πρὸς ὅλες ἕνας λαὸς ἔφτασε στὸ ἀπόλυτο καὶ ἀνυπέβλητο ἰδανικὸ τῆς τελειότητος, ποὺ μπροστὰ σ' αὐτὸ κάθε παρὸν εἶναι μέτρο, πενιχρό, ἀνάξιο λόγου καὶ προσοχῆς.

Τὸ παρὸν εἶναι διαφθορὰ τοῦ παρελθόντος ἐκείνου. Ἐπομένως μόνο περιφρόνηση τοῦ ἀξίζει καὶ ἀποστροφή. Τὸ ἰδανικὸ εἶναι ἐκεῖ πρὸς τὰ πίσω. Ἐκεῖ πρέπει νὰ γυρίσωμε, ἐκεῖνες τὶς ἀξίες νὰ πάρωμε αὐτούσιες καὶ ἂν δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἔχωμε ὅλως διόλου τὶς ἴδιες, τουλάχιστο νὰ πλησιάσωμε ὅσο μποροῦμε σ' αὐτές. Τελειοποίησις λοιπὸν εἶναι ἢ ὅσο μπορεῖ πιστὴ μίμηση ἢ πιστὴ τήρησις καὶ ἐφαρμογὴ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων, ποὺ δημιουργήθησαν τότε. Κάθε παραλλαγή, κάθε τάσις γιὰ δημιουργίαν νέου εἶναι διαφθορὰ, ἐπανάστασις, προσβολὴ στὰ ἱερά.

Καὶ ἐπειδὴ στὴν προσπάθεια αὐτὴ γι' αὐτούσια μεταφορὰ καὶ δουλικὴ μίμηση, ἡ οὐσία τὸ πῶς πολὺ ξεφεύγει, γιὰ τὴν οὐσία συνυπάρχει μὲ τὴ δημιουργίαν καὶ τὴ ζωὴ, ἐξιδανικεύεται ὁ ἐξωτερικὸς τύπος, ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ἀξίας καὶ γίνεται προσκόλλησις ἀπόλυτη σ' αὐτήν. Αὐτὴ εἶναι τὸ μέτρο. Ἡ οὐσία στὸ τέλος κατανατᾷ ἀδιάφορη.

Αὐτὸς εἶναι ὁ ἄγονος ἱστορισμὸς.

Ἡ γλῶσσα μᾶς δίνει τὰ πῶς χεροπιαστὰ παραδείγματα. Οἱ ἀττικοὶ συγγραφεῖς ἔφτασαν σὲ ἀπόλυτη ἄρμονίαν ἰδέας καὶ μορφῆς. Ἡ ἀττικὴ γλῶσσα λοιπὸν εἶναι τὸ γλωσσικὸ ἰδανικόν. Κάθε εὐγένεια, κάθε τελειότητα εἶναι ἐκεῖ. Ὅποιος κατορθώνει νὰ γράφῃ ἀττικὰ φτάνει καὶ αὐτὸς στὴν ἴδια ἄρμονίαν ἰδέας καὶ μορφῆς. Καὶ ἂν δὲν ἔχη τὶς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος ἢ τὴν ποιητικὴν πνοὴν ἐνὸς Αἰσχύλου ἢ τὴν ρητορικὴν

δύναμη ἑνὸς Δημοσθένη, ἀρκεῖ νὰ γράφη ὅπως ἐκεῖνοι, νὰ μιμῆται τὴ γραμματικὴ, τὴ σύνταξη, τὰ λεκτικὰ καὶ ἐκφραστικὰ σχήματά τους καὶ ἔτσι γίνεται καὶ αὐτὸς ὅπωςδὴποτε Πλάτωνας, Αἰσχύλος, Δημοσθένης. Ἡ γλῶσσα τοῦ παρόντος δὲν ὑπάρχει· αὐτὴ εἶναι χυδαία, εἶναι διαφθορὰ τοῦ παρελθόντος. Ἔτσι γεννιέται ὁ ἀττικισμὸς καὶ μετὰ τὴς ἴδιες περίπτου ἀναλογίαις ὁ λατινισμὸς στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ὁ ἀραβισμὸς στὴ δυτικὴ Ἀσία καὶ στὴ βόρεια Ἀφρικὴ κλπ.

Οἱ θρησκείαι καὶ μάλιστα οἱ «ἐξ ἀποκαλύψεως» εἶναι πολὺ φυσικώτερο νὰ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἱστορισμοῦ, ἀφοῦ οἱ ἀξίες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν κύριο γνῶρισμα καὶ ὄπλο τους ἔχουν τὸ ἀπόλυτο, τὸ αἰώνιο καὶ ἀμετάβλητο.

Χαρακτηριστικώτερα ὅμως μᾶς παρουσιάζεται ἡ τάση τῆς θρησκείας γιὰ τὴν ἐξιδανίκευση καὶ ἀποκρυστάλλωση τῆς φόρμας στὴ γλῶσσα. Ἡ γλωσσικὴ μορφή, εἴτε ἐκείνη ποὺ μ' αὐτὴν πρωτοπαρουσιάστηκαν τὰ ἰδρυτικὰ νὰ ποῦμε τῆς θρησκείας βιβλία, εἴτε ἐκείνη, ποὺ πρωτομεταχειρίστηκε μιὰ ἐκκλησία, θεωρεῖται σὰ ν' ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ μέρος ἀπὸ τὸ δογματικὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας καὶ ἀποκρυσταλλώνεται.

Τὰ σανσκριτικά γιὰ τοὺς Βραχμάνους, ἡ γλῶσσα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἡ γλῶσσα τῶν Εὐαγγελίων γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐλληνικὴ ἐκκλησία, τὰ λατινικὰ γιὰ τὴ δυτικὴ, τὰ ἀραβικὰ γιὰ τοὺς Μουσουλμάνους. Ἐκατομμύρια Μουσουλμάνοι ἀκοῦν καὶ ἀποστηθίζουν πολλές φορές τὸ κοράνιο χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν μιὰ λέξη ἀπ' αὐτό. Ἡ γλῶσσα γίνεται σύμβολο. Τὸ θρησκευτικὸ σύμβολο δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κατανόηση.

Σὰν κάποια ἐξαιρετικὴ καὶ μᾶλλον ποιητικὴ μορφή τοῦ ἱστορισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ἡ τάση ποὺ φανερώθηκε σ' ἐποχὲς φανατικοῦ κλασικισμοῦ σὲ μερικοὺς ὁπαδοὺς του νὰ ξαναγυρίσουν πρὸς τὴν ἀρχαία θρησκεία ἢ τοῦλάχιστον πρὸς κάποια ἐξιδανικευμένη φυσιολατρεία. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ κατατάξῃ κανεὶς στὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ τὸ κίνημα τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη.

Στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἱστορισμοῦ μᾶς παρουσιάζει ἐπίσης χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Ὄταν ὁ χριστιανισμὸς, ἀφοῦ μετουσίωσε καὶ ἀφωμοίωσε σὰ ζωντανὴ θρησκεία στὴ δημιουργικὴ του περίοδο (καὶ κατὰ τὸ δεύτερο εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ, ποὺ θὰ ἴδουμε παρακάτω) ὄσα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ διανόηση τοῦ ἦταν χρήσιμα γιὰ τὴ δογματικὴ του διαμόρ-

φωση, ἄφησε νὰ γίνῃ ὅπωςδὴποτε στοὺς ἀνθρώπους αἰσθητὴ ἢ ἀνάγκη τῆς φιλοσοφίας, στὸ παρελθὸν ζητήθηκε καὶ βρέθηκε ἡ ἀπόλυτα κρυσταλλωμένη φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ γνώση.

Ἐπισημαστέλης καὶ ὁ Πλάτωνας αἰῶνες καὶ αἰῶνες ἦταν ἡ αὐτοῦσια φιλοσοφία γιὰ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴ δύση. Καὶ ὄχι μόνο φιλοσοφία μὰ καὶ ἐπιστήμη. Τίποτα ἔξω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. *Quod non in Aristotele, non est in orbi.*

Ἡ κατανόηση καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐξαντλοῦσε ὅλη τὴν προσπάθεια. Ζήτηση φιλοσοφικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας ἔξω ἀπὸ τὰ παραδομένα κείμενα ὄχι μόνον δὲν ἦταν νοητὴ, μὰ νομιζόταν καὶ βέβηλη, αἰρετικὴ τάση. Ἄν ἓνα φαινόμενο φυσικὸ δὲν εἶχε ἐρευνηθῆ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν ὑπῆρχε. Καὶ ἂν δὲν ἔδινε τὴν ἐξήγηση καθαρὴ γιὰ ἓνα ζήτημα ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ συζήτηση ἀπάνω σ' αὐτὸ μπορούσε νὰ κρατῆ αἰῶνες μ' ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ κατὰ, μὲ παράθεση χωρίων, μὲ σπατάλη καταπληκτικῆς διαλεχτικῆς καὶ ἐρμηνευτικῆς δεξιότητος, ἔστω καὶ ἂν ἦ πρὸς πρόχειρη ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπροκατάληπτη παρατήρηση καὶ ὁ πρὸς πρόχειρος πειραματισμὸς θὰ μπορούσε νὰ λύσει τελειωτικὰ τὸ ζήτημα. Οἱ ἀνθρώποι δὲν πίστευαν τὰ μάτια τους, ὅσο πίστευαν τὴν παράδοση. Περίφημα ἔχουν γίνῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα, ποὺ ἀπασχόλησαν τότε τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔμειναν ἄλυτα. Ἄν σ' ἓνα δοχεῖο νερὸ βάλωμε ἓνα ζωντανὸ ψάρι, γίνεταὶ τὸ σύνολο βαρύτερο ἢ μένει τὸ ἴδιο; Τὸ πρόβλημα ἔπρεπε νὰ λυθῆ μὲ χωρία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ζυγαριὰ δὲν εἶχε νὰ πῆ τίποτα σ' αὐτό. Καὶ ἂν κανεὶς ἐπιχειροῦσε νὰ τὴ μεταχειριστῆ, μπορούσαν νὰ τὸν κάψουν. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἐκδήλωση τοῦ ἱστορισμοῦ τῆς πρώτης μορφῆς.

Ἐπισημαστέλης ὁ ἀνθρώπος καταντᾷ νὰ περιφρονῆ ὁλότελα τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, τὶς ἀμεσώτερες ψυχικῆς του δυνάμεις. Αὐτὰ εἶναι τὸ χωρὶς καμιά ἀξία παρόν. Δὲν εἶναι ἡ ἐξιδανικευμένη καὶ ἱερὴ παράδοση.

Στὴν τέχνη ἔχομε ἐπίσης τὸ φανέρωμα τοῦ ἱστορισμοῦ αὐτοῦ. Ἡ αὐτοῦσια μεταφορὰ καὶ δουλικὴ μίμηση ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν, διακοσμητικῶν μοτίβων, γλυπτικῶν τεχντροπιῶν, ἡ ἀπόλυτη τήρηση τῶν κανόνων τῆς τραγωδίας, ὅπως τοὺς διατύπωσε ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ τρίμετρος ἰαμβικός ὡς τὸ μοναδικὸ μέτρο γιὰ τὴν τραγικὴ ποίηση καὶ ὁ δακτυλικὸς ἐξάμετρος γιὰ τὸ ἔπος (ὅπως θεωρήθηκαν καὶ στὴ γεοελληνικὴ λογοτεχνία σὲ ὠρισμένη ἐποχὴ) καὶ ἄλλα τέτια ἄπειρα, ποὺ τάχομε ἄλλως τε μπροστὰ μας καὶ γύρω μας καὶ τὰ

βλέπομε καὶ τ' ἀκοῦμε κάθε μέρα μᾶς δείχνουν καθαρά τὴν οὐσία του καὶ τ' ἀποτελέσματά του<sup>1</sup>.

Ὁ ἱστορισμὸς τῆς πρώτης μορφῆς φανερώνεται καθαρῶτατα καὶ στὸ δίκαιο. Ἡ προσκόλλησις σύγχρονων λαῶν στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο αὐτούσιο ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν τύπο. Τελευταῖα μάλιστα ἀρχίσει νὰ γίνεται λόγος καὶ γιὰ ἀττικὸ δίκαιο, γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἴσως βάση γιὰ νὰ γυρίσωμε καὶ σ' αὐτό.

Μόνο ὡς πρὸς τὶς ἠθικὰς ἀξίες ἡ αὐτούσια ἐπιστροφή στὰ περασμένα εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἠθικὴν δράσιν τῶν ἀνθρώπων κανονίζεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἐλατήρια συναισθηματικὰ καὶ ἀπὸ κληρονομημένες μακροχρόνιες κοινωνικὰς συνήθειες παρὰ ἀπὸ διανοητικὰ μοτίβα. Ὡς πρὸς αὐτὰς ἄλλως τε, ἂν ἐξαιρέσωμε ἴσως τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους καμιά ἐποχὴ δὲ θεωρεῖται κλασικὴ.

Τὸ δεῦτερο εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ, ποὺ τ' ὀνομάσαμε μετουσίωσις ἀξιῶν, φανερώνεται σ' ἐποχὰς δημιουργικῆς ὁρμῆς. Κάθε λαὸς δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ὁμοίμορφο σύνολο ἀτόμων, οὔτε ἐπομένως οἱ συνιστάμενες τῶν κοινωνικῶν ἐνεργειῶν, ποὺ τὶς ὀνομάσαμε ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι γεννήματα τοῦ συνόλου τῶν ἀτόμων ἑνὸς λαοῦ. Τὶς περισσότερες φορές εἶναι δημιουργήματα στενωτέρων ἐμάδων ἢ κοινωνικῶν τάξεων. Μία κοινωνικὴ τάξις, ποὺ ἔχει τὴν ἡγεμονία μέσα στὸ σύνολο, ὅσο καὶ ἂν ἔχη κοινὰς τὶς ρίζες καὶ ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ σύνολο, δημιουργεῖ ἢ συντηρεῖ τὶς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς κατὰ ἓναν τύπο σύμφωνο μὲ τὰ συμφέροντά της, τὶς ἐπιδράσεις τοῦ δέχεται καὶ τὴν πλαστικὴν τῆς δύναμιν. Οἱ γερασμένες λοιπὸν κοινωνικὰς τάξεις κρατιοῦνται στὰ περασμένα κατὰ τὸ πρῶτο εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ ὅσο ὁ ὑπόλοιπος λαὸς ἀπὸ ἀδυναμία δὲν κατορθώνει νὰ σπάσῃ τὰ δεσμά, ποὺ τοῦ βάνει ἡ κυρίαρχη τάξις του, μένει στάσιμος καὶ παρουσιάζει ὡς σύνολο τὴν εἰκόνα ποὺ δώσαμε παραπάνω, ὅταν ἐπικρατῆ ὁ νοσηρὸς ἱστορισμὸς. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ λαοὺς νέους, ποὺ ὅταν πρωτοῦνθον σ' ἐπαφὴ μὲ ἀνώτερο πολιτισμὸν, δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασίν του καὶ ὑποτάχτηκαν σ' ἓναν ψυχικὸν κόσμον ἀνώτερον μὲ ὅλες τὶς ἀντιπροσωπευτικὰς ἀξίας. Ἔτσι λ. χ. οἱ γερμανικοὶ λαοὶ ἅμα ἦρθαν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἀμα ὁμως

<sup>1</sup> Ἐδῶ ἀνήκουν καὶ οἱ προσπάθειες νὰ φορέσωμε ὅλοι οἱ νεώτεροι "Ἕλληνας τὴν ἀρχαία χλαμύδα καὶ οἱ κυρίες τὴν ἀρχαίαν ἐσθῆτα, γιὰ νὰ γίνωμε ἔτσι Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους.



μιὰ ὑποταγμένη κοινωνική τάξη, παίρνοντας σιγά σιγά στὰ χέρια οἰκονομική βάση ἀνεξάρτητη καὶ ἐπομένως καὶ δύναμη καὶ δλοένα μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, τείνει νὰ κυριαρχήσῃ αὐτὴ μέσα στὸ σύνολο τοῦ λαοῦ, ἢ ἅμα ἓνα ἔθνος ὠριμάζοντας δλοένα περισσότερο πάρει συνείδηση τοῦ ἐγὼ του ἀπέναντι τοῦ ξένου ψυχικοῦ κόσμου, ποὺ τὸν κυριάρχησεν ὡς τώρα, τότε ὅλες οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις ξυπνοῦν καὶ οἱ προσπάθειες τείνουν νὰ διαμορφώσουν ἀξίες, ποὺ νὰ ἐκφράζουν ἱκανοποιητικὰ τὶς ὁρμές καὶ τὶς ψυχικὲς ἀνάγκες καθὼς καὶ τὰ συμφέροντα τῆς τάξης ἢ τοῦ ἔθνους, ποὺ ἀνεβαίνει.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐποχὲς τῶν κρίσεων, ποὺ παλαιοὶ πολιτισμοὶ καὶ γερασμένες ἀξίες κλονίζονται καὶ νέοι κόσμοι γεννιοῦνται. Τὰ κινήματα μάλιστα αὐτά, ὅταν συντρέχουν οἱ ἱστορικοὶ ὅροι, παίρνουν πολὺ πλατύτερη ἔκταση, ξεπερνῶν τὰ σύνορα λαῶν καὶ ἔθνων, ἀπλώνονται σὲ μὲγάλο μέρος ἢ καὶ στὸ σύνολο τοῦ πολιτισμένου κόσμου καὶ γίνονται παγκόσμια, μὲ τὴν περιορισμένη ἔννοια ποὺ δίνομε στὸ παγκόσμιο, κλείνοντάς το κάθε φορά μέσα στὰ ὅρια τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας. Ἔτσι λ. χ. τὸ ρωμαϊκὸ κράτος εἶχε πλάσει τοὺς καταλλήλους ὅρους γιὰ νὰ ξαπλωθῇ σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο ἢ μεγάλη ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ κρίση, ἀπόπου πήγασε ὁ χριστιανισμός. Ἔτσι ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλοι ἱστορικοὶ ὅροι γιὰ ν' ἀπλωθῇ τὸ κίνημα, ποὺ φέρνει τ' ὄνομα τοῦτο, σ' ὅλη σχεδὸν τὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Σὲ τέτιες λοιπὸν ἐποχὲς δημιουργικῆς ζύμωσης φανερώνεται πρῶτα μιὰ ἀντίθεση ἔντονη πρὸς τὰ καθιερωμένα καθεστῶτα, πρὸς τὴν παράδοση, πρὸς τὶς ἀντιπροσωπευτικὲς ἀξίες, ποὺ ὡς τότε κυριαρχοῦσαν. Αὐτὲς φαίνονται κενές, πενιχρές, δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στὶς ψυχικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, εἶναι δεσμὰ ποὺ πρέπει νὰ σπάσουν. Κάτι νέο πρέπει νάρθῃ, κάτι καλύτερο, κάτι ἀπολυτρωτικὸ, καὶ φυσικὰ ὁρμοῦν οἱ ἀνώτεροι ἀνθρωποὶ κάθε λαοῦ, γιὰ νὰ βροῦν τὴν ἐκφραση αὐτοῦ τοῦ νέου.

Τότε δύο πράγματα εἶναι δυνατὸ νὰ συμβοῦν.

Α') Ἀπαρνοῦνται οἱ ἀνθρωποὶ ὅλως διόλου τὴν καθιερωμένη παράδοση. Ὁλος ὁ ὡς τότε πολιτισμὸς χαρακτηρίζεται νοσηρὸ γέννημα, παραστράτημα τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φύση. Ξαναγύρισμα στὴ φύση, ἀναγνώριση ἀπόλυτη τῶν εἰδολογικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα καὶ ἀντίθετα πρὸς κάθε καθιερωμένη ἐκφραση, εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ σημάδια τῶν ἐποχῶν αὐτῶν. Νατουραλισμός, ὀρθολογισμός, ἀπόλυτος συγχρονισμὸς εἶναι οἱ ὅροι, ποὺ ἐκφράζουν μιὰ

τέτια κατάσταση. Χαρακτηριστικός τύπος τέτιας ἐποχῆς ὁ δέκατος ὄγδοος αἰῶνας στή δυτική Εὐρώπη. Καί ὀνομάζομε τήν τάση αὕτη ἀπόλυτο συγχρονισμό, γιατί φυσικά ἡ τέλεια ἀπάρνηση κάθε ἀξίας δημιουργουμένης ὡς τότε εἶναι εἰκονική. Οἱ ζωντανές ἀξίες τοῦ παρόντος καί τὸ παρελθόν πού ζῆ μέσα σ' αὐτές ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο καί ἀναφαίρετο στοιχεῖο τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

\*Ἔτσι ὁ Ρουσσὸ κηρύχοντας τήν ἀπάρνηση τοῦ πολιτισμοῦ καί τήν ἐπιστροφή στή φύση κρατᾷ λ. χ. τῆ γλώσσα, τῆ γαλλική γλώσσα τοῦ καιροῦ του, πού εἶναι καταστάλαγμα ψυχικῆς ἐξέλιξης μακρόχρονου πολιτισμοῦ καί ἀπειροί θησαυροί καί ἀξίες κληρονομημένες ἀπὸ τὰ περασμένα ζοῦν μέσα της.

Β') Συχνότερα ὁμως ἡ δημιουργική ζύμωση δέν παίρνει τὸ δρόμο τοῦτο, δέν εἶναι τέτια ἡ πεποίθηση τῶν ἀνθρώπων στὸ ἐγώ τους, στὸ «φυσικὸ καί ἔμφυτο λόγο», πού κηρύχεται ἀπὸ τοὺς ὀρθολογιστὲς ὡς ὁ μόνος ὁδηγός. Συχνότερα ἡ ζήτηση τοῦ νέου στρέφεται στὰ περασμένα καί πρὶν νὰ βρῆ τήν ἰδιότυπη ἔκφραση, πού θὰ ἱκανοποιήσῃ ὀλοκλήρωτικὰ τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος, ἀναζητᾷ στὸ παρελθόν τίς ἰδανικὲς ἀξίες, πού εἶναι οἱ συγγενέστερες καί ἐπομένως οἱ σχετικὰ ἱκανοποιητικώτερες γιὰ τίς σύγχρονες ὀρμές, καί προσπαθεῖ σ' αὐτές νὰ ξεχύσῃ τῆ δημιουργική πνοή ἢ αὐτές ν' ἀφομοιώσῃ καί ἀπ' αὐτές νὰ πάρῃ τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ πλάσῃ τίς νέες ἀξίες. Τότε τὸ παρελθόν γίνεται σπέρμα ζωογόνο γιὰ τὸ παρόν, βοηθεῖ τῆ διαμόρφωσή του, δίνει ἰδανικὰ παραδείγματα καί ὄχι καλούπια, πού νὰ πρέπει αὐτούσια νὰ ἐπιβληθοῦν καί νὰ συντρίψουν κάθε ὀρμή. Αὐτές εἶναι ἀληθινὰ δημιουργικὲς ἐποχές καί τὸ εἶδος τοῦ ἱστορισμοῦ, πού φανερώνεται σ' αὐτές εἶναι ὁ δημιουργικὸς ἱστορισμὸς δηλ. ὁ ἁρμονικὸς συνδυασμὸς τῶν ἀξιῶν τοῦ παρελθόντος μὲ τίς δυνάμεις καί τίς ὀρμές τοῦ παρόντος, ἔτσι πού καί τὰ περασμένα νὰ δίνουν κάθε στοιχεῖο, πού μπορεῖ νὰ χρησιμεύῃ γιὰ ἰδανικὸ παράδειγμα καί ν' ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὸ παρόν καί ἡ σύγχρονη ὀρμή ν' ἀπλώνεται ἄνετα καί νὰ ἐξυψώσῃ τὰ δικά της στοιχεῖα σὲ ἀξίες πολιτισμοῦ ὅσο μπορεῖ περισσότερο ἱκανοποιητικὲς γιὰ τίς σύγχρονες ψυχικὲς ἀνάγκες.

Αὕτη εἶναι καί ἡ μόνη σωστὴ ἔννοια τοῦ κλασικισμοῦ.

\*Ἐννοεῖται ὅτι ἡ δημιουργική ζύμωση, ὅπως τήν περιγράψαμε παραπάνω, μπορεῖ νὰ ἔχῃ γενικώτερο ἢ πιὸ περιωρισμένο χαραχτήρα, μπορεῖ ν' ἀποβλέπῃ σὲ ὄλα τὰ εἶδη τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἢ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά. Τὸ συχνότερο μάλιστα εἶναι ὅτι ποτὲ δὲ φανερώνεται ταυτόχρονα μιὰ γενικὴ καί πολύμερη δημιουργία, ἀλλὰ μιὰ

κύρια γραμμή, πού τότε εἶναι θρησκευτική, τότε πολιτειακή, τότε κοινωνική, τότε λογοτεχνική, τότε καλλιτεχνική, τότε βιοτεχνική. Ἐμμεσα ὅμως πάλι καὶ εἴτε ταυτόχρονα εἴτε σὲ μιὰ ἀλληλουχία ὄχι πολὺ μακρόχρονη, ἢ δημιουργία σ' ἓνα ἐπίπεδο δὲν ἀφήνει ἀδιάφορα καὶ μερικὰ ἄλλα συγγενῆ.

Παραδείγματα τέτιου ἱστορισμοῦ μᾶς δίνει πάλι πρῶτα πρῶτα ἡ γλῶσσα, πού ἐπειδὴ εἶναι τὸ κυριώτερο ἐκφραστικὸ μέσο τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, γίνεται συνηθέστερα τὸ ὄργανο τῶν δημιουργικῶν κινήματων. Ἔτσι λ. χ. ὅταν οἱ λαοὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἔφτασαν σὲ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ καὶ πολεμώντας τὴ λατινικὴ παράδοση κινήθηκαν νὰ δημιουργήσουν ἰδιότυπο πολιτισμὸ, αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσουν τίς ἔθνικες ἢ μητρικὲς τους γλῶσσες σὲ ὄργανα ἐκφραστικὰ τῶν ψυχικῶν ἀναγκῶν τους. Οἱ λογοτέχνες, οἱ κοινωνικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμιστὲς καλλιέργησαν τίς περιφρονημένες ὡς τότε γλῶσσες, πού μόνο τίς μιλοῦσαν ἢ τίς χρησιμοποιοῦσαν στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι. Ταυτόχρονα ὅμως ἔχομε καὶ ἓνα ἄνθισμα τοῦ κλασικισμοῦ, μὲ ἰδανικὸ ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ μέρος τὴν καλλιπέπεια, τὴν eloquentiam.

Ὁ τέτιος κλασικισμὸς στάθηκε χρησιμώτατος στὴ διάπλαση ὄλων τῶν γλωσσῶν καὶ τῶν νεολατινικῶν καὶ τῶν ἀγγλοσαξωνικῶν καὶ τῶν σλαβικῶν ἀκόμη. Γιατὶ ἡ καλλιπέπεια, πού τὰ πρότυπά της τ' ἀναζητοῦσαν στοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς τῆς Ρώμης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ βοήθησε τὴ διαμόρφωση τῶν γλωσσῶν αὐτῶν, τίς πλούτιζε μὲ ἐκφραστικοὺς τρόπους, τοὺς μετάδινε ἀρετὲς τοῦ ὕφους, ἀκρίβεια, ἀποχρώσεις, λεπτότητα, σαφήνεια. Ἔτσι ἔγιναν οἱ κλασικοὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ρώμης τὸ σχολεῖο τῶν μεγάλων συγγραφέων καὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶχε ὄχι μόνο τότε μὰ καὶ ἀργότερα στὴ Γερμανία τοῦ Γκαῦτε λ. χ. καὶ ἔχει καὶ σήμερα ἀκόμη ὁ σωστὸς γλωσσικὸς κλασικισμὸς γιὰ ὅλα τὰ πνεύματα, πού κήρυξαν τὴν ἀνεκτίμητη ἀξία του.

Ἡ θρησκεία μᾶς δίνει καὶ αὐτὴ δείγματα τέτιου ἱστορισμοῦ. Ἔτσι ὁ χριστιανισμὸς ὄχι μόνο στὴν ἀρχικὴ του διαμόρφωση ἀφωμοίωσε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον τίς θρησκευτικὲς, φιλοσοφικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις, πού συμφωνοῦσαν μὲ τίς βασικὲς του τάσεις, μὰ καὶ ἀργότερα στοὺς μακροὺς αἰῶνες, πού ἐξακολούθησε ἡ διάπλάσή του, ἢ ἀπολογητικὴ του, ἢ διατύπωση τῶν δογμάτων του καθὼς καὶ τῆς λατρείας του, τῆς ἀγιολογίας καὶ ὕμνολογίας του, δεχόταν διαρκῶς καὶ ἀφωμοίωνε τὰ στοιχεῖα, πού ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον.